

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2003). Fəal təlim. Təlimatçılar və müəllimlər üçün vəsait. Bakı, Təhsil. 361 s.
2. Cəbrayilov İ. (2006). Azərbaycan tarixinin tədrisi metodikası. Bakı, 236 s.
3. Cəfərov N. (2014). "Tarixin tərcümeyi-halı", Bakı, 256 s.
4. Cəlilov A. (2006). Azərbaycan tarixinin interaktiv təlim metodları ilə tədrisində şagirdlərdə tarixi anlayışların formalaşdırılması. Bakı, Nurlan.
5. Əmirov M. (2009). Orta məktəbdə tarix tədrisinin aktual problemləri. Bakı, 160 s.
6. Əmirov M. (2011). Ümumtəhsil məktəblərində tarixin fəal interaktiv təlimi metodikası. Bakı, 680 s.
7. İsayeva T. (2009). Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixi fənninin tədrisində mətn üzərində işin təşkili (V-XI siniflər üzrə), Bakı.
8. Kərimov Y. (2007). Təlim metodları. Bakı, Çapaşoğlu. 272 s.
9. Kurikulumların hazırlanması və tətbiqi məsələləri. (2008). Bakı, Kövsər. 224 s.
10. Lisova K. (2001). Tarix dərslərində sənədlərdən istifadə. Xalq təhsili, № 5.
11. Məlikov R., Nəzərli T. (2002). Tarixin interaktiv təlimi. Müəllimlər üçün metodik vəsait. Bakı, Çapaşoğlu. 128 s.
12. Məmmədova M. (2015). Tarixin tədrisinin aktual problemləri. Bakı.
13. Mərdanov M. (2006). Azərbaycan təhsili dünən, bu gün, sabah. Bakı, Təhsil. 297 s.
14. N. Gəncəvi (2004). "Sirlər xəzinəsi". Bakı, 264 s.
15. Romyantsev V. (2003). Tarixi mənbələrlə iş, № 3.
16. Studenikin M. (2004). Məktəbdə tarixin tədrisi metodikaları. Moskva.
17. Veyisova Z. (2004). Fəal dərslərin aparılması üzrə tövsiyələr. Bakı, Norveç qaçqınlar şurası.
18. Veyisova Z. (2007). Fəal/interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Bakı, Unisef.
19. Vyazemsky E. (2003). Tarixin tədrisi nəzəriyyəsi və metodları. Moskva.
20. Yıyadoğlu R., Musayev D. (2006). Məktəbdə tarixin interaktiv təlim problemləri. Tarix, insan və cəmiyyət, № 1(2).

Əlavə konstruksiyalar müəllif modalığının eksplikasiya vasitəsi kimi

Rəfanə İsayeva

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı, Azərbaycan.
E-mail: refane_isayeva@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0003-2668-5602>

XÜLASƏ

Məqalədə bədii əsərlərdə əlavə konstruksiyaların müəllif modalığının eksplikasiya vasitəsi kimi rolu araşdırılmışdır. Araşdırmada bədii nümunə kimi XX əsr və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının materillərindən istifadə olunmuşdur. Mətn modalığının formalaşması bədii əsərin bütöv mətni ilə həyata keçirilir, əsərdə açıqlanan faktların subyektiv modal mənası, müəllifin ümumi konsepsiyası fabula arxasında gizlədilir, bütöv mətnin üzərində bir araya gəlir. Mətn fraqmentlərini boyayan mətn modalığı oxucunu bütöv əsərin subyektiv-modal mənasını, habelə müəllifin kredosunu dərk etməyə hazırlayır. Mətn modalığı kateqoriyasının nəsr əsərlərində aşkar olunması problemi xüsusi çətinlik ilə bağlıdır, onlar aşağıdakılardan ibarətdir. "Mətn modalığı" – mətnin ayrı-ayrı elementlərinin qiymətləndirilməsi kütləsində yığılır və frazalı modalıq mətn modalığını hansısa səviyyədə əvəz edir. Bir müəllif olaraq təsəvvüründəki dünyanı yaradarkən söz rəssamı kimi həmin dünyaya qarşı qarəzsiz ola bilməz. O, bu dünyanı real dünya kimi təsəvvür edir, şəxsi bədii əyanilik üslubundan asılı olaraq, ya birbaşa, ya da dolaylı şəkildə təsvir olunana şəxsi münasibətini bildirir.

AÇAR SÖZLƏR

Azərbaycan dili, müəllifin modalığı, şəxsin modalığı, müəllifin fikri, bədii əsər, əlavə konstruksiyalar

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 28.05.2020
qəbul edilib – 09.06.2020

METHODS

Additional constructions as a means of expression author's modality

Rafana Isayeva

Doctoral student of Baku State University. Azerbaijan.

E-mail: refane_isayeva@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0003-2668-5602>

ABSTRACT

The article examines the role of additional structures in artworks as a means of expressing the author's style. XX century materials and modern Azerbaijani literature were used as an artistic example in the research. The formation of the text modality is carried out with the entire text of the work of art: the subjective modal meaning of the facts set out in the work, the author's general concept is hidden behind the tale, coming together on the whole text. The text modality, which paints the text fragments, prepares the reader to understand the subjective-modal meaning of the whole work and the author's belief. The problem of finding the text method category in prose studies is particularly difficult, they are as follows: "text modality is accumulated in the evaluation of individual elements of the text, and the phrase modality to some extent replaces the text modality. As a writer, as a word painter, he cannot be neutral in creating the world he dreams of. He imagines this world as the real world, expressing his personal attitude towards what is depicted directly or indirectly depending on the style of his personal artistic vision.

KEYWORDS

Azerbaijan language, author modality, subject modality, author's intention, literary text, additional constructions

ARTICLE HISTORY

Received – 28.05.2020

Accepted – 09.06.2020

Giriş / Introduction

Məlum olduğu kimi, modallıq linqvistik tədqiqat obyektini kimi qəbul edilir. Dilçilik elmində "modallıq" termini möhkəm qərarlaşmışdır. Dilçilər tərəfindən modallıq kateqoriyasının problemləri ilə əlaqədar kifayət qədər elmi araşdırmalar aparılmışdır. Buna baxmayaraq, dilçilikdə modallıq kateqoriyası ilə bağlı həllini gözləyən problemlər az deyildir, başqa sözlə, problem öz aktuallığını bu günə qədər qoruyub saxlamaqdadır.

Modallıq probleminin araşdırılması ilə əlaqədar ilk addım cümlənin öyrənilməsi olmuşdur. Hal-hazırda V.Vinoqradovun konsepsiyasına müraciət olunmadan modallıq probleminin araşdırılması mümkün deyildir. Bu konsepsiya onilliklər ərzində modallıqla əlaqədar kateqoriyaların araşdırılmasına da mühüm təsir göstərmişdir. Konsepsiyanın həcmi və konkret məzmunu kateqoriyanın öyrənilmə tarixini araşdırmış V.Vinoqradov tərəfindən onun ifadə xüsusiyyətləri hüdunda müəyyən edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri "Rus dilində modallıq kateqoriyası və modal sözlər haqqında" adlı məşhur elmi işdə ümumiləşdirilmişdir [Vinoqradov V. 1950]. Bu araşdırmanın mühüm yeniliyi xüsusi kateqoriya kimi modallığın cümlənin strukturuna aid olan dil kateqoriyası kimi mülahizələrin irəli sürülməsi ilə əlaqədar olmuşdur. V.Vinoqradov qeyd etmişdir ki, hər bir cümlə özündə əhəmiyyətli konstruktiv əlamət qismində modal mənəni, yəni danışan şəxsin nöqteyi-nəzərindən fikrə və hadisəyə münasibətin göstərilməsini ehtiva edir. Hazırda ümumi dilçilik və dil fəlsəfəsi nəzəriyyəsində əhəmiyyətli yeri linqvistik modallıq kimi müəyyənləşdirilmiş münasibət problemlərinin öyrənilməsi tutur.

Əlavə konstruksiyalar müəllif modallığının eksplikasiyası

Bildiyimiz kimi, hər bir dil kateqoriyası kimi, modallıq da təsəvvürü mümkün dil kateqoriyası olub, müəyyən substrakta malikdir. Digər tərəfdən, bir sıra alimlər tərəfindən modallıq "Avropa sistemində aid dillərdə nitqin bütöv parçasını əhatə edən" kateqoriya kimi qəbul olunur [Vinoqradov V. 1975, s.57]. Beləliklə, modallıq həm semantik (təsəvvür etməsi mümkün olan), həm də dil kateqoriyasıdır ki, buradan da modallıq kateqoriyasının universal və konkret - dil təhlilinin əlaqəsi meydana çıxır. Tədqiqatçı modallığın vacib amili kimi sonrakı mərhələdə modal invariant kimi qəbul olunan danışanın özünəməxsus nöqteyi-nəzərini qəbul edir [1, s.268].

Modalıq sonrakı mərhələdə yerli linqvistika üçün ənənəvi problemə çevrilmişdir. Beləliklə, cümlədə modalığın kateqoriyasının funksional-konstruktiv rolunun əhəmiyyəti onun bir problem kimi hərtərəfli araşdırılmasına səbəb oldu, bir sıra mürəkkəb xüsusiyyətlərə malik bir kateqoriya kimi, həmçinin çoxaspektli olması səbəbindən dilçilikdə modalığın semantik tutumuna dair bir çox müxtəlif elmi fikirlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur, nəticədə də modalıq kateqoriyasına müəyyən təriflər verilmişdir. Bununla yanaşı, dilçilikdə modalığın araşdırılması ilə bağlı tədqiqatların sayı xeyli artmışdır. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, modalıq kateqoriyasına münasibətdə fərqli yanaşmalar meydana çıxmışdır. Belə ki, bu sahədə nəzəri fikirləri üst-üstə düşən, başqa sözlə, modalıq kateqoriyasının xüsusiyyətləri ilə əlaqədar eyni fikirdə olan alimlərə rast gəlinmir desək, yəqin ki, səhv etmərik, lakin modalıq kateqoriyasının tutumu, bu tutumun dil faktlarını əhatə etməsinə baxmayaraq, qəbul olunan konsepsiyanın əksər hissəsi dil faktlarının müəyyən çevrəsinin və ifadə vasitələrinin sərhədlərindən çox da kənara çıxmır. Dilçilik elmində modalıq kateqoriyasının araşdırılmasının bir çox istiqamətləri mövcuddur; məntiqi, formosentrik, funksional-semantik cəhətdən və s. lakin onların geniş təsnifatı bizim tədqiqatın predmeti deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kateqoriyanın obyektiv və subyektiv aspektlərinin nisbətini öyrənmədən modalığa yanaşma növlərini nəzərdən keçirmək mümkün deyil. Problemi bu cür münasibətlərin hansı üsulla modalıq kateqoriyasının mahiyyətini təşkil etməsi haqqında verilən sual kimi müəyyən etmək mümkündür. Alimlər modalığın mənalının diferensiasiyaya uğramasına zaman-zaman müxtəlif münasibətlər bildirmişlər. Diferensiasiya aspektlərindən biri kimi obyektiv və subyektiv modalığın qarşılaşmasını qeyd etmək olar. Bildiyimiz kimi, nitqin məzmununun həqiqətə münasibətini ifadə edən modalıq obyektiv modalıq kimi qəbul edilir. Modalığın bu növü istənilən ifadənin mütləq əlaməti, cümləni formalaşdıran kateqoriyalardan biri kimi qəbul olunur [Rus dilinin qrammatikası. 1980; Linqvistik ensiklopedik lüğət. 1990]. Tədqiqatçıların bir çoxu, obyektiv modalıq ilə yanaşı, subyektiv modalığı da qeyd edirlər (danışanın söyləmə münasibəti). Burada ayrı-ayrı müəlliflərin elmi işlərində - dolayı, ikinci dərəcəli [Ganich D. 1953], əlavə [Yermolayeva G. 1963] və ya xarici [Kasevich V. 1988] adlandırılır. Artıq bu adlarda subyektiv modalığı – ifadənin fakultativ əlaməti hesab etməyə imkan verən xüsusiyyəti əks olunub ki, bu da, öz növbəsində, “cümlənin artıq modal mənaya sahib olan qrammatik quruntun” üzərinə qoyulur [Vinogradov V. 1975, s.70]. Subyektiv modalığın bu xüsusiyyəti son zamanlara qədər bir çox dilşünaslar tərəfindən qəbul olunmuşdur. Buna baxmayaraq, bəzi tədqiqatlarda [Kolshanskiy G. 1975;

Qrammatika-70; LEL, 1990] dildə həqiqətə dair obyektiv, faktik olaraq məlumatın üzərinə qoyulan müəyyən subyektiv anın mövcudluğunun vacibliyi qeyd olunmuşdur. Bu ənənə Ş.Balliyə aiddir. O, hesab edirdi ki, istənilən ifadədə faktik məzmunun qarşılaşması, yəni hadisə və ya diktum haqqında məlumat və göstərilən faktların fərdi qiymətləndirilməsi, yəni məlumat və ya modusun üzərinə subyektiv-müəllif refleksiya reallaşır. İsvəçrəli dilşünas modalığın belə bir əhatəli tərifini verir ki, onun bədiifadəsinə görə “cümlənin canıdır”, “fikir kimi o da, əsasən, danışan subyektin aktiv əməliyyatının nəticəsində əmələ gəlir” [2, s.44]. O, belə hesab edirdi: “Cümlədə hər hansı modalıq ifadəsinin aşkarlanmadığı təqdirdə cümlənin mənasını ifadəyə vermək olmaz” [2, s.234].

Dilçilikdə də V.Vinoqradov tərəfindən verilən subyektiv modalığın konkret təzahür formalarının dərin təhlili – modalığın öyrənilməsinin subyektiv aspektlərin axtarılarının dərinləşməsinə yönələn bir çox tədqiqat üçün bir stimol olmuşdur. Obyektiv və subyektiv-modal mənalının qarşılaşmasını qəbul etməyən tədqiqatçıların ümumi fikri barədə Q.Nemets də şərh etmişdir. Alim göstərir ki, “Feillərin dəyişməsinin təsnifatını təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, dil modalığının uydurulmuş “obyektiv” və “subyektiv” bölünməsinin qarşı-qarşıya qoyulması da mümkün deyildir” [Nemets Q. 1989]. İstənilən modalıq anlayışına eksplisit və ya implisit qaydada daxil olan danışan subyektin sayəsində, elmdə obyektiv və subyektiv modalığa yaxınlaşma tendensiyası meydana çıxmışdır ki, bu da öz əksini bir sıra elmi araşdırmalarda tapmışdır [Stepanov A. 1981; Xudyakov M. 1990; Fefilov. 1991; Şaxovskiy V., Karasik A. 1987; Şmeleva D. 1984]. Bu tədqiqatçılardan bəziləri modalığı məzmun baxımından – qeyri-obyektiv, qeyri-subyektiv, qeyri-nisbi olan kateqoriya kimi görürlər [Stepanov A. 1981; Şaxovskiy V., Karasik A. 1987]. A. Utyujnikov və A.Kasatkin hesab edirlər ki, iki modalıq konsepsiyasında obyektiv modalıq natiqdən əsassız şəkildə ayrılır və məhrum olur ki, bu da modalığın vahid kateqoriyasının bölünməsinə gətirib çıxarır [Kasatkin A. 1981; Utyujnikov A. 1990].

Beləliklə, modalıq kateqoriyasının şəxsi münasibətin çoxalması ənənəsinin davam etdirilməsi ilə subyektivlik kateqoriyası ilə birləşməyə meyli müşahidə olunur. Artıq modalığın subyektiv və obyektiv olmaqla iki yerə bölünməsindən imtinanın və monolit modalıq kateqoriyasının mövcudluğunu qəbul etməyin zamanı gəlmişdir. Bu kateqoriyanın mahiyyətini subyektiv münasibətlər təşkil edir, çünki onların hamısı – nitq subyektinin olması vacib olmayan, lakin özünü şüur subyektini, müşahidə, mənimsəmə və deysis subyektini kimi büruzə verməyi bacaran danışan subyektədən irəli gəlir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, modallıq kateqoriyası haqqında müxtəlif dil materialları əsasında xeyli elmi-nəzəri ədəbiyyatın mövcudluğuna baxmayaraq, indiyə qədər haqqında söhbət gedən kateqoriyanın tam linqvistik səciyyəsi verilməmişdir. Bir çox tədqiqatçılar isə modallığı linqvistik baxımdan izah etməyə cəhd göstərsələr də, son məqamda məntiqə gedib çıxırlar. Nəticədə, bəzən məntiqi modallıqla linqvistik modallığın sərhədləri qarışdırılır. Məlum olduğu kimi, modallıq daha çox danışanın deyilmiş fikrə münasibətini geniş planda əks etdirən kateqoriya kimi səciyyələndirilir. Dilçilikdə modallıq kateqoriyasının araşdırılması onun obyektiv və subyektiv aspektləri arasındakı münasibətləri tədqiq etmədən mümkün deyildir. Məhz bu istiqamətə əsaslanaraq onun bir kateqoriya olaraq mahiyyətini müəyyən etmək olar. Hazırda alimlər modallığın ifadəsi problemlərinə müxtəlif istiqamətlərdən yanaşır. Diferensiasiyanın aspektlərindən biri obyektiv və subyektiv modallığın qarşılaşdırılmasıdır. Nitqin məzmununun gerçəkliliyə münasibətini ifadə edən modallıq, adətən, obyektiv modallıq kimi qəbul edilir. Geniş kontekstdə götürüldə, dil vasitəsi ilə bizi əhatə edən aləm haqqında müəyyən məlumat (*təsdiq, inkar, ehtimal, xüsusi və s.*) verilir. Bu məlumatın verilməsində modal leksika, feilin şəkilləri, intonasıya və s. mühüm amil kimi çıxış edə bilər. Bir çox dillərdə feil şəkillərinin modallıqla əlaqəsi qəbul edilmir və feil şəkilləri qeyri-modal kateqoriya kimi səciyyələndirilir. Danışanın deyilən fikrə münasibəti subyektiv, şərti, ictimai norma, fərdin bilik dairəsi və s. amillərlə sıx bağlıdır. Bu göstərilən normalar daha çox feil şəkilləri ilə ifadə olunur (məsələn, feilin *əmr, arzu, şərt, vacib* şəkilləri və s.). Qeyd etmək lazımdır ki, bu xüsusiyyət bütün dünya dillərinə aid edilə bilər, lakin ayrı-ayrı dillərdə modallığın təzahür formaları və bu təzahürün ifadə formaları fərqlidir.

Diferensiasiyanın aspektlərindən biri obyektiv və subyektiv modallığın qarşılaşdırılmasıdır. Nitqin məzmununun gerçəkliliyə münasibətini ifadə edən modallıq, adətən, obyektiv modallıq kimi qəbul edilir. Subyektivlik problemlərinə olan bugünkü maraq onun əhəmiyyətinin artması ilə əlaqədardır və müasir linqvistik paradıqmada subyektivlik kateqoriyaları sferasının artmasına verilir. Bu kateqoriyalar kulturoloji paradıqmada subyektivliyə ayrılan yüksək diqqət fonunda baş verir. Bu istiqamətdə müxtəlif dil vahidlərinin subyektiv aspektlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlar inkişaf etməyə başlamışdır. Belə ki, Q.Solqanikin fikrincə, sintaksis sahəsində mövcud bir sıra araşdırmalarda natamamlığın əsas səbəbi cümlənin semantikasında danışanın nöqtəyi-nəzərinin sintaktik konstruksiyada əks olunan mənzərəni təqdim edən modal komponentli cümlələrin mütləq şəkildə mövcud olmasına dair məsələnin üzərində işlənməkdir [Solqanik G. 1984]. Müxtəlif sintaktik konstruksiyaların modal mənalı müəllif başlanğıcından müxtəlif səviyyəli işarələr ilə

fərqlənə bilər. Beləliklə, “subyektivliyin” təyini modallıqda nisbətən artıq olur, kateqoriyanın sonrakı inkişafı məndə baş verir.

Modallıq kateqoriyası təhlilin bütün səviyyələrində müəyyən bir şəxs vasitəsilə müəyyən olunur. Elmi biliyin müasir paradıqması antropoloji hesab olunur. Z.Turayevanın fikrincə, paradıqmalardan birinin önə çıxmasının qaçılmaz olması tədqiqat obyektinin birtərəfli öyrənilməsinə gətirib çıxarır, çünki bu zaman dilin bu və ya digər əlamətləri diqqət mərkəzində olur. “Bununla yanaşı, mətnin üslubiyatı və linqvistikası araşdırılan və inteqrasiya xüsusiyyətlərinə malik obyektin-mətnin ontoloji və qneseoloji xüsusiyyətlərinin sayəsində daha az töhfə verir. Burada, hər şeydən əvvəl, onu yaradan ego (dil kimliyi) üzərindən həm dilin müxtəlif tərəfləri, həm də dilçilik elminin onları tədqiq edən müxtəlif paradıqmatik tərkib hissələri əks olunur” [Turayeva Z. 1994].

Mətn anlayışını dil qanunlarını əks etdirən materiala yönəltmədən söyləmək olar ki, dildə baş verən istənilən dəyişiklik mütləq şəkildə mətn ilə əlaqələndirilməlidir, çünki hər bir vahidin (kateqoriyanın və s.) bu və ya digər mətn növündəki iştirakı ilə bağlı məqsədi onun (vahid, kateqoriya və s.) həqiqi xüsusiyyətini təşkil edir ki, əks halda dil haqqında olan təsəvvür natamam olardı.

Dilçilik, fəlsəfə, estetika və digər elmlərə aid bilikləri sintez edən mətn linqvistikası dilçilik elminin kiçik dünyasında qapanıb qalmamışdır, əksinə, müasir elmi biliyin kiçik dünyası ilə müxtəlif təmas nöqtələrinə sahibdir. Mətnə bu cür mövqelərdən yanaşma linqvistik tədqiqatlarda bu gün də tam həyata keçirilməmişdir, halbuki XX əsrin 70-ci illərində alman dilşünası V.Şmidt tərəfindən qeyd olunmuşdur: “Mətn nəzəriyyəsində söhbət tədqiqatlarda prinsipial yeni istiqamətin formalaşmasından gedir, burada məhz dil fəlsəfəsi üçün bir çox maraqlı məqamlar vəd edilir və dil fəlsəfəsinin özünə xas olan inkişaf gedişatı ilə kəşiflər. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, filosofların və dilşünasların birgə fəaliyyəti hər iki tərəfdən olduqca səmərəli ola bilər, mətn nəzəriyyəsi kimi mürəkkəb tədqiqat predmeti dilin nəzərdən keçirilməsi ilə əlaqədar olan fənnlərin maksimal dərəcədə geniş əməkdaşlıqlarını tələb edir” [Şmidt V. 1978]. Alimlərin diqqətini mətn tədqiqatının müxtəlif istiqamətləri cəlb edir ki, bunların arasında daha çox perspektivli olan bədii mətnin antroposentrikliyinin tədqiq edilməsidir [Turayeva Z. 1994]. Bu istiqamət ətrafında linqvistik-fəlsəfi və linqvistik-mədəni təbiətə malik olan yeni linqvistika paradıqmasının daha da maraqlı problemlərinin qruplaşdığı fikir mərkəzidir. Bu cür problemlərin sırasına modallığı da daxil etmək olar. Bu dil kateqoriyası ətrafdakı həqiqəti daha dolğun şəkildə öyrənməyə və həmin həqiqəti insanın daxilindən keçirərək qiymətləndirməyə imkan verir. Bu cür quruluşlar sonradan müəllif ilə real

METODİKA

gerçəklik, bədii məndə təsvir edilən müəllif ilə narrativ gerçəklik, narrativ mətn ilə oxucu-tədqiqatçı, müəllif və oxucu-tədqiqatçı arasında reallaşır.

Q.Solqanik mətnin modallığı probleminə dair araşdırmalarında qeyd etmişdir: “Qrammatik baxımdan antroposentriklik məndə mülahizənin subyektiv-modal mənası kimi ifadə olunur. Dil bu mənanın bütöv bir ifadə vasitələri sisteminə malikdir. Bura daxildir: intonasiya, söz sırası, xüsusi konstruksiyalar, təkrarlar, ədatlar, nidalar, əlavə sözlər və əlavə cümlələr” [8, s.114].

Modallıq kateqoriyasının xüsusiyyətləri üzrə araşdırmalar aparan ilk tədqiqatçı alim İ.Qalperin qeyd edirdi:

1. Mətn modallığı ilə cümlə modallığının arasında izomorfizmin mövcud olmaması; “Modallığın obyektiv və subyektiv kimi məlum iki növündən birincisi bədii mətnə, ümumiyyətlə, xas deyildir. Bundan əlavə, obyektiv-modal məna çox vaxt yalnız cümlə ilə məhdudlaşır, çünki bədii mətnlərdəki reallıq-irrealıq çıxarılır, bədii əsərlər yalnız təsviri reallığı təqdim edir” [5, s.121]. “Əgər ifadə modallığı qrammatik və leksik vasitələr ilə ifadə olunursa, bu zaman xüsusi üsul ilə tətbiq olunan bu vasitələrdən savayı, mətn modallığı qəhrəmanların xarakteristikasında, mətn kəsiklərinin özünəməxsus predikativ və relyativ bölüşdürülməsində, sentensiyalarda, qərarlarda, mətnin ayrı-ayrı hissələrinin aktuallaşmasında və bir sıra digər vasitələrdə reallaşır” [5, s.115].

2. Mətn modallığının formalaşması bədii əsərin bütöv mətni ilə həyata keçirilir; əsərdə açıqlanan faktların subyektiv modal mənası, müəllifin ümumi konsepsiyası fabula arxasında gizlədilir, bütöv mətnin üzərində bir araya gəlir. Mətn fraqmentlərini boyayan mətn modallığı oxucunu bütöv əsərin subyektiv-modal mənasını, habelə müəllifin kredosunu dərk etməyə hazırlayır. Mətn modallığı kateqoriyasının nəsr əsərlərində aşkar olunması problemi xüsusi çətinlik ilə bağlıdır, onlar aşağıdakılardan ibarətdir: “Mətn modallığı – mətnin ayrı-ayrı elementlərinin qiymətləndirilməsi kütləsində yığılır və frazalı modallıq mətn modallığını hansısa səviyyədə əvəz edir” [5, s.123].

3. Mətn modallığında qiymətləndirici anın mövcud olması və bu zaman müəllifin verdiyi qiymət həm eksplisit, həm də implisit ola bilər: “Bir müəllif olaraq təsvirindəki dünyanı yaradarkən söz rəssamı kimi həmin dünyaya qarşı qərəzsiz ola bilməz. O, bu dünyanı real dünya kimi təsvir edir, şəxsi bədii əyanilik üslubundan asılı olaraq, ya birbaşa, ya da dolayı şəkildə təsvir olunana şəxsi münasibətini bildirir” [5, s.123]. Subyektiv-qiymətləndirici modallıq özünü açıq-aşkar qaydada müəllifin şəxsiyyətinin görüldüyü əsərlərdə biruzə verir: “Modallıq əmsalı bir sıra səbəblərdən asılı olaraq dəyişir, burada müəllifin fərdi üslubu, təsvir obyektini, praqmatik quruluşu,

məzmun-faktual və məzmun-konseptual məlumatlarının nisbətinin özünəməxsus rolu vardır. Müəllifin şəxsiyyəti əsərlərində özünü daha dəqiq göstərdikcə, bu əmsal daha da yuxarı olur” [5, s.118].

İ. Qalperin mətn modallığının oxuyucuya doğru istiqamətliyini dəfələrlə qeyd etmişdir, lakin onun konsepsiyasında müəllifə daha çox diqqət ayrılır. Bədii mətn modallığı üzrə digər tədqiqatlarda [Nekrasova. 1987; Novikov. 1987; Solqanik. 1984] V.Vinoradov və M.Baxtinin elmi işlərində təqdim olunan “müəllif obrazı” nəzəriyyəsi ilə sıx əlaqə aşkar edilir, lakin müəlliflik probleminin həqiqi elmi mühitə köçürülməsinin önündə bədii yaradıcılığın əksinə olaraq, müəllifin bədii reallığa qarşı zəruri münasibətinə dair fikirlər öz əksini tapmışdır. L.N.Tolstoy “müəllifin həyata qarşı özünəməxsus əxlaqi münasibətində” sənət əsəri üçün ən vacib hesab olunan “fokusu, yəni bütün şüaların bir araya gəldiyi və yaxud irəli gəldiyi bir məsələni” qeyd edirdi və həmin fokus söz ilə tam ifadə üçün əlverişli olmamalı idi [1, s.187]. V. Dibelius “tipik roman elementi kimi” müəllifin təsvir olunan predmetə və ümumilikdə həyata baxışını qəbul edirdi. [Dibelius V. 1928]. Y.Mukarjovskinin fikrinə görə, “hər bir incəsənət əsərinin arxasında müəllifin özünəməxsus dünyasının mövcudluğunu hiss edirik”, bu səbəbdən də “hər bir bədii əsər psixoloji proyeksiya nəticəsində bizə yeganə və təkrarolunmaz fərdi yaradıcılıq təsiri bağışlayır” [Mukarjovskiy Y. 1994]. Beləliklə, bu və digər incəsənət xadimləri müəllifin təsvir olunana münasibətində, əsəri bədii və emosional-məzmunlu edən başlanğıcı (bizi modallıq strukturunda müəllif xəttinin əhəmiyyətli hesab ediyimiz xüsusiyyəti) görürlər.

Müəllif başlanğıcı problemini elmi əsasda öyrənən görkəmli filosof M.Baxtin apardığı araşdırmalar əsasında aşağıdakı qənaətləri əldə etmişdir:

1. Bədii obrazın konstitutiv anı müəllifin təsvir olunana yaradıcı və mürəkkəb xüsusiyyətə malik olan və düzxətli cərgəyə düşməyən, bədii obrazı məhv edən münasibətdir. Müəllifə ikili vəhdət (müəllif-insan və müəllif obrazı) xasdır. “Biz müəllifi istənilən incəsənət əsərində tapırıq (qəbul edirik, anlayırıq, hiss edirik, bilirik).

2. “Uydurma müəllif obrazı - əsərin digər obrazlarından fərqlənən xüsusi tipli obraz olsa da bu, onu yaradan müəllifə sahib olan bir obrazdır... Natamam təsvir olunan, göstərilən, əsərə onun bir hissəsi kimi daxil olan təmiz müəllif haqqında danışa bilirik” [3, s.303-304].

3. “Yazıcı dilin içində olmayan, lakin həmin dildə çalışa bilən, dolayı danışma vergisinə sahib olan şəxsdir” [3, s.305]. Əsərdə müəllif şüurunun reallığı əks olunmuşdur: “Estetik fəaliyyət məna baxımından dalğın dünyanı toplayır və onu qatılaşıdıraraq yekun bir obraza salır, dünyada baş verən (onun bugünü, keçmiş, mövcudluğu) üçün onu canlandıran və qoruyan emosional ekvivalenti tapır, lazımı

mövqeni müəyyənləşdirir, dünyada baş verən mühüm hadisələrlə dolu çəkiyə sahib olur, bununla da əhəmiyyəti və davamlı müəyyənlik əldə olunur. Beləliklə, estetik aktın varlığı yeni qiymətli dünya planında yaradır, yeni insan yeni mühüm kontekst insan dünyası haqqında təfəkkür planı dünyaya gələcək" [3, s.176].

İncəsənət əsəri və müəllif şəxsiyyəti arasında ikitərəfli əks əlaqə mövcuddur. Müəllif modeli şəxsi şüurunun strukturuna görə formalaşdırır, lakin gerçəklik modeli obyektli ilə əlaqələndirilən model də şəxsi strukturunu müəllif şüuruna bağlayır, həqiqət yazıçıya təsir edir [Lotman M. 1994].

Nəticə / Conclusion

Məqalədə əlavə konstruksiyaların mətnə müəllif modalığının eksplikasiya vasitəsi rolundan bəhs edilir. Təqdim olunan faktiki materiala əsasən semantik cəhətdən cümlənin əsas tərkibi ilə əlaqədar əlavə konstruksiyalar, həmçinin özündə müxtəlif mənalar (istinad, səbəb, şərt, güzəşt) ehtiva edir. Qeyd olunan semantik mənalar, bir qayda olaraq, kontekstdə emosional-ekspressiv çalar da qazana bilər. Cümlənin əsas tərkibi ilə əlavə cümlələr arasında semantik vəhdət ümumilikdə onlarda ifadə olunan anlayışlarla eynilik təşkil edə bilər. Əlavə konstruksiyalar cümlənin əsas tərkibində verilən məzmunun izahı da ola bilər. Əksər əlavə konstruksiyaların mahiyyəti orda verilmiş cümlə və ya cümlənin komponentləri ilə predikativ cəhətdən əlaqədar olur. Bir çox hallarda cümlənin əsas tərkindəki məlumat "yükünün" əlavə konstruksiyaların üzərinə qoyulduğu müşahidə olunur. Bu da öz növbəsində cümlənin əsas tərkibində verilmiş məlumatlara modal-emosional çalar gətirir. Cümlənin əsas tərkibi ilə semantik cəhətdən əlaqədar olan əlavə konstruksiyalara müəllifin və personajların nitqi aiddir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Vinogradov V. (1975). O kategorii modalnosti i modalnix slovakh. Izbranniye trudi. Issledovaniya po russkoy grammatike. Moskva, Nauka. s.53-87.
2. Balli Sh. (1955). Obshaya lingvistika i voprosi frantsuzskogo yazika. Moskva, 416 s.
3. Bakhtin M. (1986). Iz zapisey 1970-1971 godov. Estetika slovesnogo tvorchestva. Moskva, s.355-380.
4. Ganich D. (1953). Modalniye funktsii vvodnix slov v sovremennom russkom yazike. Kiyev, 19 s.

5. Galperin I. (1981). Tekst kak obyekt lingvisticheskogo issledovaniya. Moskva, Nauka. 139 s.
6. Shvedova N. (1970). Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo yazika. Moskva, Nauka. 767 s.
7. Kolshanskiy G. (1984). Kommunikativnaya funktsiya i struktura yazika. Moskva, Nauka. 175 s.
8. Solganik G. (1991). Sintaksicheskaya stilistika. Moskva, 181 s.
9. Solganik G. (1984). K probleme modalnosti teksta. Russkiy yazik: funktsionirovaniye grammaticheskikh kategoriy: Tekst i kontekst: Vinogradov, chteniya XII-XIII. Moskva, s.173-186.
10. Kasevich V. (1988). Semantika. Sintaksis. Morfologiya. Moskva, Nauka. 311 s.